

TÜRK DÜNYASINDA MİLLİ EGEMENLİK FİKRİNİN GELİŞİMİ*

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU**

Saygı değer Hanımefendiler ve Beyefendiler, ben de bu seçkin topluluğa hitap etme bahtıyarlığını bana bahsettiği için, hem üniversiteye hem de merkez müdürü Mithat AYDIN hocamıza teşekkürlerimi sunmak isterim. Mithat hocamız, konuşmasında aslında milli egemenlik fikrinin kavramsal çerçevesini bir anlamda çizmiş oldu. Biz, bu fikrin bir ayağı olan Türkiye’deki gelişimini gerek inkılâp tarihi derslerinden, gerekse yakın tarih derslerinden daha bilme şansına sahip olduğumuz için, milli egemenlik fikrinin Türklerdeki gelişiminin diğer ayağını yani Türk dünyası kısmını tanımlayarak, sizinle paylaşmak istiyorum.

Milli egemenlik fikri aslında bir çağdaşlaşma, aydınlanma sonucu ortaya çıkmış bir kavramdır. Çağdaşlaşma ve aydınlanmadan bahsettiğimiz zaman da, bunun bir lokomotifi de milliyetçilik fikridir. Nihayette Türk aydınlanması ve Türk çağdaşlaşması dediğimiz şey, dünyada benzer veya türdeş diyebileceğimiz büyük aydınlanma modelleri veya çağdaşlaşma modelleri ile boy ölçüşebilecek özgünlüğe, cesamete sahiptir. Bunu da ifade etmek gerekir ki Türk aydınlanması belki ontolojik yapısı bütünüyle ifade edildiği zaman bir Rus aydınlanmasından, bir Alman aydınlanmasından, bir Fransız aydınlanmasından veya Anglosakson veya İngiliz aydınlanmasından geri kalır bir tarafının olmadığı fikrini benimle paylaşacağınıza inanıyorum. Başka bir ifadeyle Türk devriminin veya Türk inkılâbının Fransız inkılâbından, Rus inkılâbından veya diğer gelişim çizgilerinden geri kalır tarafı yoktur. Bu anlamıyla Türk aydınlanmasının gelişim çizgisini, bir şeyin karşıtı olarak da görmememiz gerekiyor. Milli egemenlik dediğimiz zaman, demokrasiye cumhuriyete giden şu anda sahip olduğumuz yönetim biçiminin içini doldurmak anlamlı, erdemli bir muhtevaya kavuşturmak bağlamında bunu söyleyebiliriz. Ancak bu bir şeyin karşıtı değildir. Yani, tarihi gelişim çizgisi içerisinde bir Osmanlı karşıtlığı demek değildir aslında. Cumhuriyet de Osmanlı Devleti’ni yıkararak kurulmuş değildir. Veya bazı yerlerde ortaya çıkmış paradoks ifadelerle Cumhuriyet kurulurken bir Kanuni Sultan Süleyman çağını, “muhteşem yüzyılı” devirip de yerine ikame olmuş bir dönem değildir. Tarihî akış içerisinde anlamlı bir çizgide bunları anlamamız gerekiyor. Kısaca Türk milliyetçiliği veya Türk çağdaşlaşmasını bir bütün içinde ele almak gerekir. Nasıl Alman aydınlanmasında Hegel’i, Marks’ı, Nietzsche’yi veya işte Schiller’i ve diğer Alman edebiyatçılarını bunları ayıramazsanız, Türk aydınlanmasında da bu böyledir Gökalp’i, Mehmet Akif’i ve Abdullah Cevdet’i birbirinden ayıramazsınız. Aslında Türk aydınlanması bir bütündür. Bunun tabi bir de diğer ayağı var, sadece Türk aydınlanması, Türk

* Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap tarihi araştırma ve Uygulama Merkezi’nce 26 Nisan 2014 tarihinde Pamukkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Konferans Salonu’nda gerçekleştirilen konferansın metnidir.

** Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Öğretim Üyesi, Sıhhiye/Ankara

çağdaşlaşması sadece Türkiye’de olup bitmiş bir şey değildir. Bunun diğer ayağı da Türkiye dışında vücut bulmuştur. Biraz biz bu sohbetimizde, sizi de daha fazla sıkmadan, çok fazla zamanınızı almadan bu hususlara değinmeye çalışacağız.

Tabii milli egemenlik fikri her şeyden önce bir dünyevileşme fikridir. Yani egemenliğin kaynağının kimde olacağı tartışmasıyla alakalı bir süreçtir. Başka bir anlatımla, bu egemenliğin kaynağının, tanrısal mı yoksa dünyevi mi olduğu tartışmalarıyla ilgilidir. Türkiye’deki egemenlik fikrinin veya Türk dünyasındaki milli egemenlik fikrinin gelişmesi sekülerleşmeyle bağlantılıdır. Bunu ben önemsiyorum çünkü, dünyevilik Türkiye’de sekülerizmin veya laikliğin birebir karşılığı olarak karşılığı olarak kullanabileceğimiz, önerebileceğimiz bir kavramdır. Çünkü Azerbaycan Anayasasında da laiklik dünyevilik olarak tanımlanıyor, yani artık dünyada olup biten varlığımızla ilgili anlamlandıracağımız veya sorunlarımızla ilgili bulacağımız çözüm yollarına dünyevi değerlerle, rasyonel çözümlerle ulaşacaktır. İşin özeti budur. Bu hususta tabii İslâm dünyasında biricik olma, hususiyetle Türklere özgüdür. Hatta Türklerin İslâmiyet’e girişleriyle beraber ortaya çıkan bu durum İslâm dünyasında aslında biraz belki bir dönem çok vurgulanıyordu ama daha sonraları bu konunun ihmal edilmiş bir tarafı vardır. Türklerin İslâmiyet’e girişi İslâm uygarlığı içerisinde anasır-ı selâse olarak Arap-fars unsurundan sonra üçüncü bir unsur olarak İslâm uygarlığını tamamlamış oldu. Ama bu tamamlayış İslâm uygarlığına önemli bir şey kattı, bu sekülerleşmeyi, dünyevileşmeyi temin etmesidir ki bu süreç hâlâ da devam etmektedir. Ve Türk dünyasını özellikle de Türkiye’yi İslâm dünyasından ayıran yegâne farklılıklaşma da aslında biraz da burada kendini gösterir. Yani, bunu belki çok daha geriye götürmek mümkündür. Mesela Tuğrul Beyin Doğunun ve Batının sultanı olarak 1055’te Bağdat’a girişiyse birlikte başlatabiliriz. Burada Batı’da sekülerizmi ifade ederken kullanılan İsa’nın hakkı İsa’ya, Sezar’ın hakkı Sezar’a şeklindeki tanımlamaya uygun olarak “uhrevi olanı halifeye, dünyevi olanı sultana bırakmak” şeklinde ifade edebileceğimiz yetki dağılımı Türklerin İslâmiyet’e girişiyse birlikte başlamıştır diyebiliriz. Türk barışı da denen bu süreç İslâm dünyasında bunu temin etmiştir. Türklerin İslâmiyet’e girdiği veya hâkimiyeti ele aldıkları dönemde İslâm dünyası kaotik bir ortam içindeydi. Mezhep ve siyasi çatışmalar İslâm dünyasını bitirmek üzereydi. Türkler bu şekilde getirmiş oldukları barışla İslâm dünyasına yeniden soluk alma ve İslâm uygarlığına hamle yapabilme gücü kazandırmışlardır. Yine buna başka bir misal Selçukluların devamında Muhammed Harezmsah, aynı şekilde halifeye girişmiş olduğu yetkileri sınırlandırma yönündeki mücadelesiyle İslâm dünyasında bu uygulamayı kökleştirmiştir. Bu açıdan bakıldığında Türklerin kurmuş olduğu devletler teokratik devletler olmamıştır. Bu sadece Türkiye’de kurulmuş olan veya bizim batı Türklerinin kurmuş olduğu devletler için değil onların dışında diğer Türk devletleri için de geçerli bir durumdur. Böylece İslâm dünyasında dünyevî diye ifade edebileceğimiz seküler tabanlı bir siyaset anlayışı mevcut hale gelmiştir. Yakın tarihte Türk aydınlanmasıyla bu süreç, milli egemenlik noktasına ulaşmıştır ki milli egemenlik demek zaten egemenliğin millete devredilmesi demektir. Dolayısıyla aynı zamanda top yekûn milletin hâkimiyeti paylaştığı bir rejime geçiş demektir. Bunun aslında bir başka ifadesi de halk egemenliğidir ki milliyetçilikle

halkçılık fikirleri Türk dünyasında ve Türkiye’de aslında kardeş fikirlerdir. Atatürkçülüğün bu temel iki ilkesi de aslında birbirini tamamlayan ilkelerdir ve Türkiye de halkçılık fikrinin ilk temsilcileri de zaten Türkçülerdir. Yani Türkçülük halkçılıkla beraber gelişmiştir. Bu da halk egemenliği veya millet egemenliği, millete hâkimiyetin verilmesi ve nihayetinde demokrasiye giden yoldur. Bu yol, bugün artık hemen hemen her kesimin en sağlıklı çıkış yolu olarak ittifakla kabul ettiği demokratik rejime bizi götüren bir süreçtir. Dolayısıyla bunun arka planını bizim anlamlandırmamız gerekir. Bu arka planın Türkiye ayağını zaten biliyorsunuz; bunu belki saatlerce veya uzun ders konularından bahsetmek mümkündür. Ancak bir de bunun başka ayağı vardır; o da Türkiye dışında gelişen aydınlanma ayağıdır. Yani Türkiye’deki milli egemenlik fikri veya Türk dünyasındaki milli egemenlik fikri tek kaynaktan beslenmiyor. Biraz biz bugün bunlar üzerinde duracağız.

Bu genel girişten sonra bu gelişmelerin şekillendiği mekân coğrafyası neresidir diye önce sınırlarını çizmemiz gerekiyor. Bunun mekân coğrafyası Kafkasya’dır, İdil-Ural bölgesidir, Bahçesaray’dır, Kırım’dır, kısmen Türkistan’dır, Kahire’dir, İstanbul’dur, Selanik’tir, Makedonya’dır. Aslında genel hatlarıyla tabii bu bölgelerin bir kısmını yani Osmanlı hinterlandını Türkiye diye adlandırsak diğer ayağını da Rusya Müslümanları ya da Rusya Türkleri diye sınırlandırmak mümkündür. Dolayısıyla Türkler arasındaki milli egemenlik fikri bu iki kaynaktan beslenmiştir. Türkiye’deki genel algı, ülkenin içine düşmüş olduğu olumsuz şartları ve devletin parçalanma gidişatını sona erdirmek, devletin birliğini kurtarmak çabasına yönelik olarak daha çok asker-sivil bürokrat gayretinden oluşmuş olduğu yönündedir. Bu Türkiye için doğrudur. Türkiye’deki ilk aydınlanmacılar, bu anlamda ya devletin okumaya gönderdiği öğrenciler arasından çıkmıştır. Bu hareket, bir şekilde devletle organik bağı olan bürokratik karakterli bir aydınlanma biçimi üzerine temellenmişlerdir. Bu da aslında Türk aydınlanmasını yarım bırakan bir şeydir ve çok kere Türk aydınlanmasına yönelik eleştiriler de buradan gelmektedir. Bu gelen eleştiriler aslında biraz da aydınlanma sürecinin diğer yönünü bilmemekten kaynaklanmaktadır. Türk aydınlanmasına eleştiriler daha çok şu noktadan yapılmıştır: Türk aydınlanmasının, Jakoben, tepeden inmece olup, daha çok buyruk biçiminde halka sorulmadan, halka rağmen halkçı gibi tanımlanan bir tarafının varlığıdır. En çok da Türk demokrasisi veya Türk yönetim anlayışı farklı kesimlerde bu yönüyle eleştirilmektedir. Ancak Türk aydınlanmasını özgün kılan söz konusu ettiğimiz bu diğer kesimiyle tamamlandığı zaman ortaya çıkan genel tablosudur. Bunu anlamamız lazım.

Aydınlanmayı ve sonucunda çağdaşlaşmayı temin eden bir orta sınıf ideolojisi olan milliyetçiliktir demiştik. Yani genelde Türk çağdaşlaşması diye ifade ettiğimiz bu çağdaşlaşmanın lokomotifini Türk milliyetçiliği oluşturmuştur. Bu lokomotifin katarları sıralandığı zaman içerisinde elbette milliyetçilikle de çelişen farklı eğilimler de olacaktır ama bütün dünyadaki aydınlanma biçimlerinin lokomotifinde idealist fikirler yer alır. Türk milliyetçiliğinde de bu böyledir. Ancak, ilk görünüşte Türk milliyetçiliği için sözünü ettiğimiz Türkiye’deki aydınlanmacı profil buna pek uymamaktadır. Bürokrasiden beslenmekte ve orta sınıftan

gelmemektedirler. Belki köylü çocukları yine devletin hizmetine girerek buradan aydınlanmacı olmuşlardır. Ama bunlar daha çok bürokratik karakter taşıdığı için kendisini bir anlamda bir orta sınıf halka dayanan bir aydınlanma biçimi olarak tam ifade edememektedir. Az önce sözünü ettiğimiz, bizde Türk aydınlanmasının bu yönüyle çok eleştiriye tabi tutulduğunu siz de biliyorsunuz. Ancak bu diğer yarısını dikkate almadan yapılan bir eleştiridir. Diğeriyse bütünleşecek olan diğer ayağı Rusya'nın tarihi gelişimine bağlı olarak kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Ve Türk milliyetçiliğini bu kısmı, Rusya'nın toplumsal dokusunda bir orta sınıf ideolojisi olarak doğacaktır. Bunun kısaca gelişimine değinmekte fayda vardır.

Rusya'nın 16. Yüzyılın ikinci yarısında, Altın Orda devletinin mirasına konmak suretiyle, ilk defa büyük bir imparatorluk olarak temayüz etmesi ardından, imparatorluk bünyesinde Müslüman Türk uyrukları da ortaya çıkmış ve bunlar 18. yüzyıla kadar uzun süre çok ağır şartlarda yaşamışlardır. Yani, Kazan ve Astarhan şehirlerinin 1552-56 yıllarında düşmesinden sonra ta 1780'li yıllara kadar geçen 200 kusur yıllık dönem, Rusya'nın Türk soylu halkları için, Müslüman uyrukları için ağır baskı dönemleri olmuştur. Bunlar din değiştirmeye zorlanmış, zorla tanassur ettirilmiş, şehirlerinden sürülmüşler, topraklarına el konulduğu ağır baskı dönemlerinden geçtiler. Ancak, çok kısaca özetleyeceğimiz şekilde II. Katerina zamanında Çarlık Rusya'sının, Kırım'ın da ele geçirilmesinden sonra Karadeniz'e hâkim olma çabası ve o süreç içerisinde bir yandan Kafkasya'ya girmesi ve bir yandan da yavaş yavaş Sibiryadan Orta Asya'ya doğru yayılmaya başlamasıyla birlikte Müslüman halkların sayısı hızla artmaya başlamıştır. Dünyadaki genel gelişmeler bağlamında da hürriyetçilik fikirlerinin eşitlik fikirlerinin Fransız İnkılabı Amerikan Devrimi'yle beraber kitlelere mal olmasıyla birlikte Rusya da kendi evini düzeltme ihtiyacı içerisinde olmuştur. 1762 de II. Katerina'nın tahta geçmesiyle başlayan bu süreçte Müslüman uyruklarıyla bir yeni sözleşme yapılmış ve böylece durumları iyileştirilmeye başlanmıştır. Yani Orenburg'da ruhani meclis kurulmuş; dinî hayatta ticarî hayatta bunlara bir takım serbestiyetler verilmiştir. O serbestiyetler sonucunda Rusya Müslümanları, Rusya'nın Orta Asya ile ticaretinde ortaya çıkmaya başlamışlardır. Bu öne çıkış sonucunda yavaş yavaş bir Türk Müslüman Tatar burjuvazisi doğmaya başlamıştır. Yani bütünüyle devlet hayatından soyutlanmış sivil karakterli bir Müslüman Türk Tatar burjuvazisi İdil-Ural bölgesinde doğmaya başlamıştır ki, bunlar hele hele Rusya'nın Kırım Harbi'nden sonra Orta Asya'ya yönelmesiyle birlikte artık Orta Asya ticaretini yürüten Rus kampanyalarının şirketlerinin ortakları, tercümanları veya işbirlikçisi durumunda hızla zenginleşmişlerdir. Bu zenginleşme sürecinde Rusya'nın Orta Asya ticareti çok kârlı bir işti; yani bunun çeşitli rakamları var, belki zamanlar içerisinde hızla yüz katı kadar artmıştır. Sözünü ettiğimiz 19. yüzyıl içerisinde yapılan ticaretin hacmi ve bilhassa Orta Asya'ya yapılan ticaret diğer bölgelere yapılan ticarete göre üç kat daha verimli ve kârlı bir ticaretti. Dolayısıyla burada yükselmek ve zenginleşmek cazip bir işti tabii olarak. Bu arada kısa bir bilgi belki olarak Rusya'yı Rusya yapan önemli gelişmelerden birinin de 16. yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve Sanayi Devrimi'ne kadar süren Küçük Buzul Çağı'na değinmek gerekir ki bunu Yeni Çağcılar bilirler. Öyle ki, bu Küçük Buzul Çağı'nda

bizim boğazlar da zaman zaman donmuştur. Bu süreç içerisinde kürk ticareti çok kârlı bir ticarete dönüşmüştür. Bunu bizim sicillerdeki kayıtlarda veya diğer 17. yüzyıl Es'ar defterlerinde de görmek mümkündür. Burada bazı samur kürklerin fiyatı bir beyte bir menzil yani ev fiyatına denk gelmektedir. Bilhassa Sibirya bölgesinden yürütülen ve 16. Yüzyıl ikinci yarısında Kürk yolunun tamamen Rusya'nın kontrolüne girmesiyle söz konusu kürk ticaretiyle zenginleşenlerin bunun araçları durumundaki Türk Tatarlar olmuşlardır. Böylece ortaya çıkan ve genişleyen ticari zümreden söz edebiliriz. Özetle Rusya'nın Sibirya ötesine sarkmasıyla birlikte daha da genişleyen bu ticaret ağında Rusya'nın Müslüman Türk uyruklarına karşı tutumunu yumuşatmasını da etkisi ile ciddi anlamda bir Türk Tatar burjuvasının doğmasına yol açmıştır. Bunlar 19. Yüzyıl ilk yarısında Rusya ile büyük bir çıkar çatışması yaşamadan gelişmelerini sürdürdüler. Ancak ne zaman ki Rusya Hive, Buhara, Hokand hanlıklarına hâkim olup Çin hududuna kadar ta Viladi Vostok'a kadar Trans Sibirya hattını ve Taşkent'te Türkistan valiliğini kurup daha önce ticaret yaptığı veya kendi müstemlekesi haline getirdiği bölgeleri doğrudan imparatorluğun toprağı haline getirdikten sonra artık buralara yöneticiler tayin etmeye başlamışlardır. Bu sayede artık Rus burjuvazisi Müslüman araçlara ihtiyaç duymamaya başlamıştır. Mesela Buhara da gayrimüslim birinin ticaret yapması için engeller ortadan kalkmıştır. Somut olarak söylemek gerekirse, bu süreçte Rus burjuvazisiyle Türk Tatar burjuvazisinin çıkar çatışmaları başlamıştır. Çünkü artık bir Rus tüccar Tatar aracıya gerek duymadan rahatlıkla Taşkent'ten veya ta Viladivostok'a kadar ticaret yapabilmekteydi. Ayrıca Rus burjuvazisi Rusya'yı bütünleştirmek için bir yandan da Panславizm'in ve Panortadoksluk'un da müdafii durumundaydı. Çarlık Rusya'sı da idari olarak ideolojik yapısını bunlarla uyumlu hale getirdikten sonra Türk Tatarlar için ve diğer Müslüman uyruklar için Rusya'da yaşama şansları giderek azalmaya başlamıştır. İşte bu noktada Bu Türk Tatarların Panславizm'le ve Panortadoksluk'la rekabet edebilecek bir ideolojiye ihtiyaçları vardı. Bu orta sınıfın arasında, devletin bunları zorlamasına gerek kalmadan, hani Türkiye'deki gibi bir devlet kurtarma ihtiyacı hissetmeden, kendiliğinden oluşan bir milliyetçilik akımı doğmuştur. İşte Türkiye dışındaki milliyetçilik akımı böyle bir süreçte gelişmiştir. Hatta Panislamizm de yine bu coğrafyalarda vücut bulmuştur. Yenileşme ve milli uyanış Mercani ile başlayıp Kursavi ile gelişen İdil Ural bölgelerinde ve nihayetinde Bahçesaray'da İsmail Gaspıralı'yla daha anlamlı bir muhtevaya kavuşmuştur. Azerbaycan'da yine benzer şekilde sanayinin ve petrolün bulunmasına bağlı olarak ortaya çıkan zenginleşme ve buna bağlı olarak bölgeye farklı etnik kimliklerin akmaya başlaması benzer bir durum yaratmıştır. Kafkasya'daki gelişmeleri söz ediyorum Bakü mesela kısa sürede bir sanayi merkezine bir maden şehrine dönüşünce o bölgedeki Müslümanlar da topraklarından petrolün çıkmasıyla sanayici ve madenci olmuşlardır. Mesela Tagiyev gibi çok büyük zengin tüccarlar doğdu ki, özellikle Tagiyev ismi çok önemlidir bizim için. Azerbaycan'dan Tercüman gazetesinin destekçisidir ve bütün sözünü ettiğimiz Kafkasya'dan Bahçesaray'dan veya diğer bölgelerdeki Türk aydınlarının, Müslüman Türk aydınlarının eğitim masraflarını, kitaplarının basılmasını Takiyev tek başına üstlenmiştir. Yusufov, Hüseyinov gibi Moskova

camisini yaptıran çok büyük zenginler çıkmıştır. Mesela Yusuf Akçura, ailesi de böyle köklü bir sanayi ailesiydi. Bunlar yağ ticareti, sabunculuk, tekstil gibi alanlarda zenginleşmişlerdi. İşte bunlar bir yandan Rus burjuvazisiyle rekabet edip Panortadoksluk ve Panslavizm'e karşı Panİslâmizm ve Pantürkizm'i kollarken, bir yandan da onlarla rekabet edebilecek bir aydınlanma sürecini başlatmıştır. Bu aydınlanma sonucunda mesela başlangıçta Türk Tatarlar (Kazan Tatarları) arasındaki eğitim düzeyi İslâm dünyasının geriye kalan bölgelerine nispetle çok iyi duruma ulaşmıştır. Bunlar bu rekabet sürecinde öylesine bir aydınlanma programına girdiler ki-mesela 1910'lara geldiğimiz zaman Rus toplumu ile kıyaslandığında Türk Tatarlar arasındaki okuryazar oranı yüzde beşten yirmi yediye çıkmıştır. Ruslarda bu oran yüzde yirmi civarındaydı. Bu durum, sivil karakterli aydınlanma biçiminin kazanmış olduğu bir başarıydı. Ve bu süreç içerisinde tabii Rusya'da Türkler için siyasi şartlarla uygun olmaya başladı. 1904-1905 Rus-Japon savaşı bu Müslüman uyruklar için olduğu kadar bütün İslâm dünyası için aslında çok önemli bir kilometre taşı işlevi görmüştür. Rus-Japon savaşı nedir? Bunun üzerinde biraz durmak gerekir. Rusya için şu tanımı yapalım: Doğudaki batılı, batıdaki doğulu diye. Rusya bu dönemde doğuda tek başına batı medeniyetini temsil etme imkânına, kabiliyetine sahip bir konumdaydı. Bu sayede bütün şark âleminde kendisini bir öğretmen edasıyla hak ve yetkili buluyordu. İlk defa uyrukları nezdinde yenilmez görülen Rusya, hızlı bir yenileşme sonucunda sanayileşmesini eğitimi tamamlamış bir ülke karşısına çıkıyor ve uzak doğulu bir kavim tarafından yeniliyor. Özellikle bu savaşlar sırasında gördüğümüz deniz teknolojisi dikkatte değerlidir. Deniz savaşlarında Japonya, Rusya'ya tekaddüm ediyor ve böylece Rusya 400.000 den fazla kayıp vererek barış yapmak zorunda kalıyor. Bu İslâm dünyasında şimşek gibi etki uyandırmıştır. Yenilmezi yenmenin mümkün olabileceği duygusunu yaratmıştır. Türkiye'de olumlu Japon imgesinin oluşmasında da önyak olanlar yine Rusya'nın Türk Tatar uyruklarıdır. Abdürreşid İbrahim mesela çok kabına sığmayan bir aktivisttir. Hem Pantürkist hem Panİslâmist iki fikri de şahsında toplamıştır. Buradaki kavramları bugün ifade ettiği bağlamdan uzak değerlendirmemiz yani bu kavramları bir hayatta kalma çabası olarak anlamamız gerekir. Bugün İslâmafobinin de getirdiği sorunlarla veya Ortadoğu'daki aşırılıklarla aynı görmememiz gerekiyor. Şunu ifade etmek istiyorum bu fikirler az önce sözünü ettiğimiz gibi rasyonel temelli bir varoluş ve özellikle Rus burjuvazisiyle ve Rusya'daki diğer uyrukların çıkarlarıyla boğuşan Müslüman Türk Tatarların veya Azerilerin hayatta kalma, hayata tutunma ideolojisi olarak görmemiz gerekiyor. Bu yönüyle bu fikirler bütünüyle sivildir. Bu fikirler şimdi farklı cephelerde de olsa bunlar zaman zaman birbiriyle temas halindeydiler. Bu temas hali işte Rus- Japon savaşından sonra bir ivme kazanmıştır. 1905'te Rusya'da meşrutiyet ilan edilmiştir. Ve bu şekliyle aslında Rusya bizim için, baktığımız zaman büyük bir boy aynası gibidir. Nasıl ki siz dışarı çıkarken evinizin hemen kapıya yakın bir boy aynasına bakarsınız, aslında Türkiye'nin uluslararası ilişkileri bağlamında önemli bir kıstas olarak kendisini ölçüp biçeceği bir boy aynası olarak Rusya'yı görmesi gerekir. Tarihsel süreç o denli birbiriyle

benzeşir ve etkileşim halindedir ki, bu belki ayrı bir konferans konusudur; fırsat olursa başka bir şekilde ifade ederiz. Ama bu haliyle tarihin bu döneminde yavaş yavaş Türkiye-Rusya arasında sanki köşe kapmacaya dönüştüğü bir sürece giriyoruz. 1905’le 1908 Türk devrimi birbiriyle bu anlamda birleşir ve bu anlamda ilki ikincisini etkilemiştir de diyebilir.

Milli egemenlikten bahsederken de aslında girişte 94 yıla ulaşmış Türkiye’deki meclis tecrübesini ifade etmemiz gerekiyordu. Kanuni Esası’yi de hesaba katarsak 138 yıllık bir mazisi var Türkiye’deki demokrasi sürecinin veya kanun hâkimiyetinin. Millet egemenliği, anayasal rejim bunlar hepsi aslında milli egemenlik fikriyle bağdaşır. Ve genel anlamda da aydınlanma, çağdaşlaşma dünyevileşme ve milliyetçilik fikirleri, millet egemenliğiyle organik bağı olan alanlardır.

1905 devrimi Rusya Müslümanları için yeni bir uyanışın kapısını açmıştır. Bu sürece giderken Gaspralı İsmail Bey’in Bahçesaray’da başlatmış olduğu “usul-cedit” ve yine İdil-Ural bölgesinde başlayan yenileşme akımlarına dikkat etmemiz gerekiyor. Bu çerçevede Gaspralı yeni bir şey öneriyordu. Seyahatler yapmış; İslâm dünyasında Hindistan’dan Fransa’ya, Türkiye’ye kadar pek çok yerde bulunmuş hatta bir ara askerî öğrenci iken Girit meselesi sebebiyle Osmanlı ordusuna katılıp subay olup mücadele etmek heyecanına düşmüş, ama gümrükte yakalanıp geri gönderilmiştir. Ve askeri geleceği karardığı için artık sivil hayata yönelmiş, gazetecilik ve öğretmenlikle işe başlamıştır. Baskıcı Rus sansürünü aşmada o denli sabırlı, o denli uyanık davranmıştır ki Rusya’nın bütün misyoner faaliyetleri veya bu işleri yöneten K. P. Pobedonetsev, E. A. Malov, N. İ. İlimsky, N. Ostroumov gibi aşırı Rus milliyetçilerinin baskılarına rağmen büyük başarı kazanmıştır. Bütün mesaisini Müslüman Türk aydınlanmasına yöneltmiştir. Her faaliyeti kontrol edilen ve Rus idaresinin takibi altında bulunan Gaspralı Türkçe bir gazete olan Tercüman gazetesini çıkarmayı ve Rus sansürünü aşmayı başarabilmiştir. Bu gazetede Osmanlı Türkçesini esas alan Boğaziçi’ndeki kayıkçılarla Kaşgar’daki deveçilerin anlayabileceği bir lisanı vaaz eden bir aydınlanma temeli ortaya koymuştur. Bunu da büyük oranda başarmıştır. İşte bu arka planla birlikte 1905te başlayan çeşitli Müslüman kongreleri vardır. Bunları hızlıca belki ifade etmek yerinde olacak. Yani mesela 15 Ağustosta 1905 birinci kurultay gayr-i resmi olarak yapılmıştır. Bu arada Abdürreşit İbrahim’den bahsetmiştik ki, bu dönemde ayrıca Yusuf Akçura’yı zikretmemiz gerekiyor. Akçura her ne kadar erken zamanda 1880’li yıllarda Türkiye’ye göçmüş olmasına rağmen, ailesiyle birlikte Türkiye’de eğitimini tamamlamış ama istibdat yüzünden yurt dışına çıkmak zorunda kalmıştır. Fransa’da Siyasal Bilgiler Fakültesi’nde okumuş, sonra da Türkiye’deki siyasal rejim müsaade etmediği için ata yurtlarının olduğu bölgeye dönmüştür. Kazan’da yazmış olduğu Üç Tarz-ı Siyaset’le Türk milli egemenlik fikrini de aslında ateşleyen kısa hacimli ama etkisi çok yüksek olan bir metin kaleme almıştır. Bunu Kahire’de neşretmiştir. Bu eser, Türk siyasi hayatında belki en köklü kalıcı etkiye sahip eserlerden birine sahip olarak hâlâ tazeliğini korumaktadır. Bütün bu zikrettiğimiz onlarca Müslüman Türk burjuvazisinin yetiştirip desteklediği

aydınlar bir dizi kongreler yapmışlardır. 1905, 1906 Ağustosunda yapılan bu kongrelerde ortaya çıkan irade, yavaş yavaş millet egemenliğine dayanıyordu. Bu kongrelerde Rusya'da Rus toplumu içinde Müslüman Türkler için eşitlik prensibi savunuluyordu. Siyasi katılım öngörülüyordu. Böylece bir tecrübe gelişmeye başlamış ve bu tecrübe aynı zamanda Osmanlı Türklerinde etkileşim halinde gelişmiştir.

Burada zikretmemiz gereken başka bir isim daha vardır: Ahmet Mithat Efendi. Ahmet Mithat Efendi, o dönemde çok erken zamanda bu bölgelerle organik bağ kurmuş ve bilhassa İdil Ural bölgelerinde Türkler üzerinde Türk Osmanlı tecrübesini, Osmanlı yenileşme tecrübesini aktarma konusundaki kabiliyetiyle çok büyük saygınlık kazanmıştır. Hatta Ahmet Mithat Efendi öldüğü zaman tatarlar, Tatar gazeteleri o dönemde Türkiye'nin Tolstoy'u öldü, neden Türkiye'de yer yerinden oynamıyor diye taaccüp etmişlerdir. Yani o dönemdeki Tatar gazeteleri bu başlıkla çıkmıştır. Türkiye'deki alakasızlığa Ahmet Mithat Efendi'ye karşı gösterilen alakasızlığa taaccüp eden bir üslupla çıkmıştır. Bunu da ifade etmekte fayda var. Bu kongrelerde çeşitli kararlar alınmıştır. Bu kararlar içerisinde Akçura'nın büyük payı vardı. Rusya'daki meşrutî yönetim de Türkler temsilciler Duma'ya yani Rus meclisine çok sayıda deputat yani mebus sokmayı başarmışlardır. Ancak bunlar sürekli Rus burjuvazinin kışkırttığı siyasal iklim içerisinde yaşam alanı bulamamışlardır. Tam bu esnada Türkiye'de de Abdülhamit istibdadının içerisinde Türk aydınlanması kendisine tam bir gelişme imkânı bulamamaktaydı. Burada sürpriz bir gelişme olmuştur. 1908 Devrimi Türkiye'de olurken, Çarlık Rusya'sında da Duma kapatılmıştır. Çarlık Rusya'sı istibdada dönmüştür. Bu vasat, orada yetişmiş olan Türk aydınlarını kaçınılmaz bir şekilde hürriyetin yeşerdiği Türkiye'ye göç etmeye sevk etmiştir. Türkiye'nin kuruluşunda büyük emek sarf eden isimleri listelere sığmayacak kadar kabarıktır. Takizade'den Ahmet Ağaoğulları, Hüseyinzade Ali Bey'e kadar yığınla isim Türkiye'ye akmış, böylece Türkiye'deki aydınlanmayla bu bölgelerdeki Azerbaycan, İdil-Ural, Kırım bölgesinden gelen Müslüman Türk aydınlanması birleşme imkânı bulmuştur. Mesailerini birleştirmişlerdir. Bu mesailerin birleştiği mekânlardan birisi Türk Ocakları'ydı. Mesela Türk ocaklarının çıkardığı Türk Yurdu Türklerin kurduğu Tercüman'ın refiki olarak çok kalıcı hizmetler yapmış ve balkan bozgununda maneviyatın çöktüğü, herkesin tası tarağı toplayıp kaçacak yer aradığı bir düşünce ikliminde herkese özgüven aşılayarak yeniden milli duyguları ateşlemiştir. Ardından Cihan harbini sürdürecektir enerjisinin oluşmasına ve ardından da Milli Mücadele'yi yapacak ve nihayetinde egemenliğin milletin elinde olduğu demokratik cumhuriyeti kurmamıza giden süreci yaratacak enerjinin fikri alt planı oluşturmuşlardır. Ve böylece aslında az önce konuşmamızın başında anlatmaya çalıştığımız gibi Türk aydınlanmasının eksik yönü bu şekilde tamamlanmış oldu. Bu birleşme bir yanda sivil karakterli bir yanda işte bürokrat karakterli ama bir yandan orta sınıflara dayanan ve onların sivil taleplerini ihtiva eden bir aydınlanma biçimini, Türk çağdaşlaşmasını kemale erdirmiştir.

Türk çağdaşlaşmasının en temel ayrıştırıcı noktası, alamet-i farikası nedir diye sorarsanız, Türk aydınlanmasının kadın hakları konusundaki duyarlılığıydı ki, bu da milli egemenliğin en temel hükmünü oluşturmuştur. Eğer bir toplumun yarısını temsil eden kadın nüfusu egemenlikten pay alamıyorsa, kendilerini ifade edemiyorsa orada milli egemenlikten bahsetmek mümkün olabilir mi? Milli egemenlik ancak kadınların haklarını almasıyla tekemmül edebilir. Gaspıralı İsmail Bey, daha 19 yüzyılda eğitim reformunu ifade ederken temel ilkeler arasında Müslüman kadının hürriyete kavuşturmasını koymuştur. Tercüman gazetesinin refiki olarak yanında çıkarmış olduğu Alem-i Nisvan gazetesi kızı Şefika Hanım tarafından yayımlanacaktır. Bu gazete 1910'a kadar yayımına devam edecektir. Bir kadın dergisi olarak elbette Osmanlı Türkleri arasında da kadın haklarına önem veren aydınlar mevcuttur. Ancak Türk dünyasının ortak kültürel aydınlanmasının fikri aydınlanmasının en ayırt edici noktalarından birisi kadın hakları konusunda Müslüman kadının hürriyete kavuşturması konusunda göstermiş olduğu tutarlılık ve kararlılıktır. Bunu belirtmek lazımdır. Ahmet Ağaoğlu'nun Kafkasya'da 1901 yılında çıkarmış olduğu İslâm ve İslâm'da Kadın diye yazmış olduğu risale, aslında İslâm'ın temel hükümlerini esas alarak kadı haklarının gerekli olduğunu savunmaktaydı ve bu elbette feodal tutucu çevreleri rahatsız eden bir tutumdur. Ancak buna rağmen Türk aydınlanması bu yolda yürümeye devam edecektir ve daha sonraki dönemde alınan kararlarla bunu tamamlayacaktır. Bu siyasi hayatımız belki tahakküme, mahkûmiyete düşme riskleri yaşadığı zamanda bile Türk aydınlanması muazzam bir özgüven oluşturmuştur. Konuşmamızın sonuna doğru yaklaşıyoruz daha birkaç hususa değindikten sonra sizin sabrınızı fazla tüketmeme düşüncesindeyim. Türk düşüncesindeki travmatik kopuşa yol açan Balkan faciasıdır. Aslında bu tür yıkımlara ve travmalara sebep olan facialar silsilesi Kırım'ın kaybıyla başlamıştır. Bunlardan biri olan 93 Harbi ardından imparatorluk fiili ömrünü tamamlamış bulunuyordu. Dünya egemenleri arasındaki kapışmanın erken başlamaması veya Osmanlı mirasını paylaşmaktan doğabilecek erken bir çatışmaya fırsat vermemek için imparatorluğun ömrü uzatılmış bulunuyordu. Balkan faciası ardından, imparatorluğun içerisinde en zor zamanlarda bile milli uyanış ve aydınlanma hız kesmemiş hatta ivme kazanmıştır. Arkadaşlar şunu da ek olarak belirtmek isterim ki milli sınırlar belirdikçe ve milli hayat geliştikçe ülkelerin işgale uğramaları pek önem taşımaz. Misal, Fransa, Almanya, Rusya, Japonya gibi milli burjuvazisi güçlü, milli sınırları belirgin, milletleşmesi tamamlanmış, milli aydınlanması ve çağdaşlaşma bütün olarak şekillenmiş ülkelerin işgale uğraması onların o coğrafyadan onu sökülüp atılması anlamına gelmez. Bunlar işgale bile uğrasa yeniden o milli sınırlar içerisinde kendi milli hürriyetini bulacaktır. Nitekim Japonya işgale uğramış bir müddet sonra o işgalin izleri silinmiştir. Almanya işgale uğramış, silinmiştir. Fransa işgale uğramış, silinmiştir. Yine Rusya işgale uğramış, yeniden geri dönüş yapabilmıştır. Bunlar milletleşmenin, milli egemenliğin içini dolduran şeylerdir.

İşte Türk aydınlanması da aslında konuşmamızın başında ifade ettiğimiz gibi kendisiyle rakip aydınlanma biçimleriyle rekabet edebilecek özgünlüğe, özgüvene sahip bir şekilde karşımıza çıkmıştır. Tam bu felaketler sürecinde ve Cihan

Harbi'ne girerken müttefiklerin veya karşıtların bir yük olarak gördüğü Osmanlı Devleti vardı. Yani Almanlar bizi müttefik olarak almaya pek yanaşmazlar veya işte bir yük olarak görürler. Osmanlı Devleti'nin donanma ile silahla ordusunu ayağa kaldırmak ciddi bir külfettir ama Almanların ve Avusturya'nın sıkıntıya düşmesiyle birlikte acil ihtiyaç duyarlar ve ittifaka yanaşırlar ve Türkiye'yi alırlar. Ama bu yetersiz şartlar altında, Balkan faciasından büyük bir hayal kırıklığıyla çıkmış olan Osmanlı Devleti, Cihan Harbi'ni iki yıl uzatacak enerjiyi göstermiştir. Ve o dönem bizi ittifaka almaya tenezzül etmeyen Avusturya-Macaristan imparatorluğu savaşın sonucunda ortaya çıkan tabloda bizden çok daha vahim bir sonuçla karşılaşmıştır. Avusturya'yı bugün görüyorsunuz; işte Viyana çevresinden ibaret küçük bir devlet olarak bölünmüştür. Ama Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde Türkiye Cumhuriyeti, Misak-ı Milli hudutları dâhilinde, Fatih çağına denk bir cesamette, Alaattin Keykubat çağının milletleşme veya milli siyasi birliğe gidişin ötesinde bir cesametle çıkmış bir devlettir. Yani Türkiye Cumhuriyeti belki daha doğasındaki milletleşmesini tamamlamamış, Asya coğrafyasıyla kıyaslandığı zaman küçük bir coğrafi yapı olarak görülebilir ama daha batıya gittiğiniz zaman Fransa, Belçika, İngiltere'yle karşılaştırdığınız zaman -ki bunlar dünyayı hala yöneten güçlerdir, Türkiye'nin aslında Milli Mücadele'yle neyi başarmış olduğunu daha iyi anlarız. İşte bu başarının arkasında sözünü ettiğimiz bu aydınlanma ve çağdaşlaşma süreci vardır. Anlatmaya çalıştığımız şey budur. Bu özgüven ruhları ateşleyen, zabitleri cephelere sürükleyen enerjidir. 1910 yılında harp okulundan mezun olan zabitler 460, 480'e yakın kişi olarak mezun olurlar, ancak 20 yıl sonra bunların yüzde 85, 90'ı hayatta değildir, hepsi cephelerde hayatlarını feda etmişlerdir. Burada da mezun olacak arkadaşlarımız var. Bazı hocalarınız da kendi mezun oldukları okulların pilav günlerini yapıyorlar. Yani şu anda Allah göstermesin sıra arkadaşlarınızı düşünün; eğer burada bir sınıftan on kişi varsa sekiz- dokuzunun yirmi yıl sonraki süreç içerisinde hayatta olmayacağını düşünün. Milli mücadeleyi yapan kuşaklar bu fedakârlığın insanlarıdır. Bu oranlar onların nasıl bir direniş yapıldığını ve nasıl bir mücadele ile bunu sağlanmış olduğunu anlamanıza imkân verir.

İşte arkadaşlar Türk aydınlanması Türk Çağdaşlaşması Rusya'daki ayağıyla, Türkiye'deki ayağıyla birlikte bu büyük enerjiyi üreten kendi içerisinde özgün tutarlı bir aydınlanma biçimidir. Son olarak arkadaşlar bir yandan şunu da düşünün. 1917'ye gelindiğinde Bolşevik devrimiyle birlikte Çarlık Rusya'sının hâkimiyeti altındasınız, çıkış yok gibi, çünkü Rusya dünyanın en büyük güçlerinden birisi. Bir yandan Osmanlı devleti savaşa girmiş, Çanakkale de ölümüne direnmiş. Bu şartlar altında 1917 yılında Moskova'da bir kurultay yapılıyor. O kurultay tutanaklarındaki fikirlere baktığımızda aslında Türk aydınlanmasının ulaştığı son noktayı da görmüş oluruz. 1917 Mayıs'ında Bolşevik Devrimi'nin yaratmış olduğu iyimserlik havası içerisinde çeşitli kurultaylar yapılmıştır. Moskova'da kurultay yapılır, Alaş Orda hükümeti kurulur, Türkistan muhtariyeti kurulur, İdil Ural muhtariyet oluşturulur. Bir yandan tablo Rusya'daki Müslüman Türkler için, felaketten öte büyük bir umut verici noktadadır. 1917 şartlarında 1918'e kadar geçen süre içerisinde felaketlerle umutlar öylesine iç içe geçmiştir ki, artık her tarafta milli hükümetler kurulmaya başlanmıştır ve adeta Türk birliği kurulmak üzeredir.

Bir adım ilerisinde 1918 de bizim İslâm hareket ordusuyla Azerbaycan'da milli bir hükümet kurulacaktır. Bu hükümet yönetim biçimi olarak da cumhuriyeti seçecektir. Ve Türk dünyasında halk egemenliğine ve millet egemenliğine dayalı olarak ilk kurulan bağımsız cumhuriyet rejimi Azerbaycan'dadır. Alaş Orda hareketinin manifestosuna, İdil Ural hükümetinin bildirisine, Türk İslâm hükümetlerinin tutanaklarına veya 8, 9 ve 11 Mayıs'ta Moskova'da toplanan Müslüman Halklar Kurultayı'nın tutanaklarına baktığınız zaman karşınıza böyle umut verici bir tablo çıkmaktadır. Burada alınan kararlar çok ilginçtir mesela kadın haklarıyla ilgili çok radikal kararlar alınmıştır. Musa Bigiyev gibi ulemadan bir aydınlanmacı, ceditçi (yenilikçi) kişi kadının hürriyete kavuşmasının İslâm'a uygun olduğunu belirtir. Kadınların mescide girmeleri gerektiği, kendilerini ifade etmeleri gerektiğini savunmaktadır. O dönemde Osmanlı Türkiye'sinde bile ifade edilemeyecek, hatta çoğu batı ülkesinde ifade edilemeyecek ilerici fikirler orada rahatlıkla paylaşılır. Orada alınan kararlardan birisi de, her Türk kavminin ilk mekteplerde kendi lehçesiyle eğitim yapmasıdır. Lise ve sonrasında özellikle Darülfünun yani üniversite eğitiminde ortak Türkçeyle eğitimin yapılmasıdır ki o da, Gaspralı'nın geliştirmiş olduğu Osmanlı Türkçesi'ni esas alan Türkçedir. Böylece baktığımız zaman 1918 şartlarında felaketlerle geçen cephelerde veya kayıplar arasında aslında umudun da tecelli ettiğini görürüz.

Nihayet, savaşı kaybetmiş ve bu umutlarımızı o zaman hayata geçirememiş olsak da, milli uyanış sayesinde hatırı sayılır kazanımlara da sahip olduk. Büyük bir mücadeleye tutunarak milli cumhuriyeti kurduk. Bugün eğer Türk dünyasında bilinen bağımsız ve çağdaş Türk devletleri teşekkül etmişse, bu Türk aydınlanmasının başarısıdır.

Sonuç olarak şunu ifade edebilirim. Belki bu aydınlanmacılar başlangıçta tasarlamış oldukları hedeflerin hepsine ulaşamadılar ancak şu andaki ortaya çıkan tablo büyük oranda bu aydınlanmacıların eseridir. Bu aydınlanma ve çağdaşlaşma birikimimize dayanan milli egemenliği, demokrasiyi, siyasal rejimimizi büyük oranda onların öngörülleri belirlemiş oldular.

Beni sabırla dinlediğiniz için teşekkür ediyorum.